

Darius Staliūnas

<https://orcid.org/0000-0002-1227-4776>

Instytut Historii Litwy

Polacy i Litwini w wieku XIX: współczesna interpretacja historii (nie)konfliktowej

Zarys treści: Niniejszy artykuł poświęcony jest omówieniu ostatnich 35 lat historiografii poświęconej „długiemu wiekowi XIX”, a w szczególności stosunkom polsko-litewskim. Najpierw omówiono sposób zajmowania się tą kwestią w imperium sowieckim, następnie zidentyfikowano czynniki, które wpłynęły na zmianę interpretacji po 1990 r., a na koniec przeanalizowano konkretne przykłady rozbieżnych interpretacji historyków. Skupiono się głównie na pracach litewskich badaczy, w mniejszym stopniu polskich, a jedynie marginalnie na twórczości badaczy z innych krajów.

The content outline: This article examines the historiography of the “long nineteenth century” over the past 35 years, in particular Lithuanian-Polish relations. It begins by outlining how this topic was approached during the Soviet era, then identifies the factors that led to changes in interpretation after 1990. Finally, it analyses specific episodes where historians’ interpretations diverge. The primary focus is on the works of Lithuanian researchers, with lesser attention given to Polish researchers and even less to those from other countries.

Słowa kluczowe: historiografia litewska, historiografia polska, stosunki polsko-litewskie, Imperium Rosyjskie

Keywords: Lithuanian historiography, Polish historiography, Polish-Lithuanian relations, Russian Empire

Nauka historyczna pojawiła się w XIX w. jako dyscyplina nacjonalistyczna i przez długi czas, zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej, była narzędziem polityki tożsamości¹. Problem ten był szczególnie istotny przy badaniu tych wydarzeń z przeszłości, które były politycznie wrażliwe. Stosunki polsko-litewskie w „długim wieku XIX” są z pewnością jednym z takich tematów. Historiografia tego zagadnienia może być zatem dobrym kryterium oceny tego, w jakim stopniu

¹ S. Berger, Ch. Lorenz, *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Basingstoke 2010.

współczesna nauka historyczna we Polsce, a także Litwie, jest dyscypliną akademicką, a w jakim nadal pozostaje pod wpływem imperatywów polityki tożsamości.

Poniżej postaram się wyjaśnić, jak i dlaczego interpretacje stosunków polsko-litewskich w „długim wieku XIX” zmieniły się w historiografii w ciągu ostatnich 35 lat. Skupię się na tych tematach, w których nadal widoczne są poważne różnice interpretacyjne. Zacznę jednak od krótkiego wprowadzenia, omawiającego sytuację w okresie radzieckim².

Historiografia czasów radzieckich

W czasach radzieckich, zwłaszcza w pierwszych dekadach po II wojnie światowej, studia historyczne na Litwie znajdowały się w okowach narzuconego przez Moskwę marksistowskiego schematu historiograficznego, który tworzył obligatoryjne ramy dla badań naukowych³. Wymagało to od nich skupienia się na bazie (rozwoju gospodarczym i stosunkach społecznych), postawienia w polu zainteresowania niższych warstw społecznych i przestrzegania dogmatu przyjaźni narodów. Ten ostatni głosił, że wszystko, co łączyło narody radzieckie w przeszłości, było postępowe oraz że Rosjanie zawsze odgrywali oczywiście przewodnią rolę. Z drugiej strony, zimnowojenni wrogowie musieli być przedstawiani jako wrogowie odwieczni, wrodzy nie tylko w teraźniejszości, ale także w przeszłości. Dlatego też, choć radziecka teoria postrzegała naród jako produkt historii, czyli pewnego etapu rozwoju (kapitalizmu), nadawała mu również cechy prymordialistyczne. Do takiego schematu można było włączyć część tradycyjnej litewskiej narracji historycznej. Nacisk na niższe warstwy społeczne w podejściu marksistowskim korelował z etnocentrycznym podejściem do historii Litwy, w którym głównymi bohaterami byli litewskojęzyczni chłopci. W połowie XX w. w nurcie tym dużą aktywność przejawiał Juozas Žiugžda⁴. To głównie dzięki jego staraniom powstanie 1863 r. ukazywano jako ludowy zryw przeciwko „właścicielom ziemskim i caratowi”. Używanie określenia „carat” miało zatrzeć fakt, że powstańcy walczyli z Imperium Rosyjskim (a więc z Rosjanami), ponieważ byłoby to sprzeczne z koncepcją przyjaźni narodów, a walka z „właścicielami ziemskimi” tworzyła narrację ruchu społecznego, a nie politycznego. Žiugžda był tu nie tyle propagatorem paradygmatu marksistowskiego, ile etnocentrycznego. Pod pojęciem „właścicieli ziemskich” kryli się bowiem Polacy, a więc jeden z narodów „socjalistycznych”, którzy na

² Muszę podkreślić, że ze względu na to, iż sam jestem częścią historiografii, o której piszę, interpretacja zawarta w tym artykule jest subiektywna.

³ A. Švedas, *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius 2009.

⁴ Juozas Žiugžda był członkiem zwyczajnym i wiceprezesem Akademii Nauk Litewskiej SRR, ministrem edukacji, dyrektorem Instytutu Historii, kierownikiem katedr historii litewskiej SRR i historii ZSRR na Wileńskim Uniwersytecie Państwowym.

mocy „schematu” powinni znaleźć się w szeregach przyjaciół, a nie wrogów⁵. W tym punkcie ujęcie Żiugždy było sprzeczne z ideologią przyjaźni narodów Z tego powodu, a także ze względu na oczywiste zniekształcenia dobrze znanych faktów, Żiugžda był krytykowany przez innych litewskich, a także rosyjskich i polskich uczonych⁶.

Istniały jednak cechy wspólne między nim a mniej zindoktrynowanymi litewskimi historykami okresu radzieckiego – wszyscy oni, zgodnie z obowiązującą w Związku Radzieckim ahistoryczną zasadą, nakazującą ograniczać badania historyczne do aktualnych granic politycznych, zajmowali się przeszłością Litwy Radzieckiej, a w centrum zainteresowania stawiali tylko etnicznych Litwinów. Takie podejście, jak już wspomniano, było również zgodne z tradycyjną litewską narracją. Tematy takie jak stosunki polsko-litewskie, również w XIX w., nie cieszyły się zainteresowaniem historyków. Przyczyny tego są łatwe do odgadnięcia, zwłaszcza biorąc pod uwagę, że np. Holokaust był tematem tabu, ponieważ jego badanie mogło prowadzić do napięć między radzieckimi „bratnimi” narodami⁷. Ta sama logika musiała skłaniać twórców radzieckiej nauki historycznej do ignorowania tematu stosunków polsko-litewskich, który zaostriżyłby negatywne stereotypy.

W Polsce Ludowej obowiązywała ten sam schemat historiograficzny jak w radzieckiej Litwie, ale jego ramy, czyli możliwości interpretacji, były znacznie szersze⁸. Na przykład publikacja źródeł na temat powstania 1863–1864 r. miała odzwierciedlać „przyjaźń i współpracę postępowych działaczy z Rosji, Białorusi i Polski, jak również ich wspólną walkę przeciwko ich ciemnościom”⁹, a także odróżniać „polskie” powstanie od wydarzeń na Litwie i Białorusi. Wyraźnie większe

⁵ Narracja o powstaniu 1863–1864 jako walce litewskich chłopów z Polakami i Rosjanami jest obecna na Litwie do dziś, choć nie w literaturze naukowej. W filmie *Tadas Blinda. Początek* z 2011 r. pojawiają się dziwne epizody przypominające sowiecką narrację. Obraz ukazuje to powstanie nie tylko jako ruch przeciwko carskiemu rządowi, ale także przeciwko Polakom. W jednym z epizodów rosyjski generał i polski oficer spacerują po lesie, pierwszy podziwia Litwę, a drugi zgadza się z nim, że wszystko jest piękne, ale jest zbyt wielu Litwinów. Generał jest zaskoczony, myśli, że Litwini i Polacy żyją razem od wieków. Oficer zaprzecza temu, tłumacząc, że Polacy to książęta i panowie, a Litwini to tylko biedni chłopci pańszczyźniani. W ten sposób film kojarzy Tadasa Blindę ze zbuntowanymi chłopami, a ich wrogów z Rosjanami i Polakami służącymi rosyjskiemu rządowi; D. Staliūnas, *Der litauische Spielfilm „Tadas Blinda. Der Anfang“ und 1863 als Erinnerungsort in Litauen*, „Forschungen zur baltischen Geschichte” 12, 2017, s. 251–265.

⁶ J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.)*, Białystok 1965, s. 38; więcej o tym: D. Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius 2008, s. 77, 87.

⁷ Z. Gitelman, *Internationalism, Patriotism and Disillusion. Soviet Jewish Veterans Remember World War II and the Holocaust*, w: *Remembering for the Future. The Holocaust in an Age of Genocide*, red. J. Roth i in., London 2001, s. 2188–2200.

⁸ E.K. Valkenier, *The Rise and Decline of Official Marxist Historiography in Poland, 1945–1983*, „Slavic Review” 44, 1985, nr 4, s. 663–680.

⁹ J. Szumski, *Polityka a historia. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964*, Warszawa 2016, s. 306.

możliwości polskich historyków w porównaniu z litewskimi ilustruje również fakt, że jeszcze przed 1990 r. w Polsce ukazało się wiele znaczących opracowań dotyczących historii Litwy i nie tylko polskich działań na Litwie (i Białorusi)¹⁰, ale także litewskiego ruchu narodowego, i nie unikano w tych pracach kwestii stosunków polsko-litewskich¹¹.

Zainteresowanie peerelowskich historyków dziejami Litwy w ogóle, a XIX w. w szczególności, przynajmniej częściowo wynikało z ich biografii. Do Poznania przeniósł się Henryk Łowmiański, były profesor Uniwersytetu Stefana Batorego. Na tym samym uniwersytecie w Wilnie w okresie międzywojennym studiował również Juliusz Bardach. Piotr Łossowski przeniósł się z rodzicami do Wilna w 1938 r., gdzie nauczył się języka litewskiego. Równie ważne było jednak to, że historycy pracujący w PRL nie byli ograniczeni tymi samymi sztywnymi (także w sensie terytorialnym) ramami, co ich koledzy z radzieckiej Litwy. Chociaż polscy historycy, nawet po przybyciu do Wilna, napotykali czasem na przeszkody nie do pokonania w dostępie do niepublikowanych źródeł, to jednak mogli czytać i cytować publikacje litewskich emigrantów, w przeciwieństwie do badaczy litewskich¹².

W okresie PRL prace polskich historyków, w tym dotyczące litewskich i polskich ruchów i konfliktów narodowych, docierały na Litwę i wywoływały różne reakcje. Kierownictwo instytucji akademickich traktowało je niemal jako ideologiczną „dywersję” (zgodnie z założeniem, że historia Litwy powinna być pisana przez marksistowskich uczonych litewskich, zaś „burżuazyjni” historycy emigracyjni zasługują jedynie na krytykę). Jednocześnie nie ma powodu wątpić, że litewscy uczeni, którzy w niewielkim stopniu zostali dotknięci sowiecką indoktrynacją lub w minimalnym stopniu przestrzegali jej kanonów, wysoko oceniali prace swoich polskich kolegów (Jerzego Ochmańskiego, Jana Jurkiewicza), którzy w konflikcie polsko-litewskim większą winą obarczali stronę silniejszą (polską). Publikacje Łossowskiego, w których odpowiedzialność rozkładała się mniej więcej po równo, bywały przyjmowane bardziej krytycznie¹³.

Litewscy historycy skrytykowali również książkę Henryka Wisnera *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*¹⁴. Vytautas Merkys, który napisał recenzję rękopisu na zlecenie wydawnictwa „Książka i Wiedza”¹⁵, znalazł

¹⁰ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań, 1983; tenże, *Demokraci wileńscy w latach 1905–1914. Zarys działalności i myśli politycznej*, „Acta Baltico-Slavica” 15, 1983, s. 153–173; J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.

¹¹ P. Łossowski, *Gazeta „Auszra” i początek narodowego ruchu litewskiego (1883–1886)*, „Studia z Dziejów ZSSR i Europy Środkowej” 1, 1965, s. 81–129; J. Ochmański, dz. cyt.; P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.

¹² V. Merkys, *Atminties prošvaistės. Atsiminimai*, Vilnius 2009, s. 343.

¹³ Tamże, s. 354.

¹⁴ H. Wisner, *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978.

¹⁵ Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas, F 21–45, T. Tarnogrodzki, kierownik Redakcji Literatury Historycznej Wydawnictwa „Książka i Wiedza” do V. Merkisa, 21 II 1976 r., s. 279.

wiele powodów do krytyki. W swoich wspomnieniach, napisanych kilkadziesiąt lat później, twierdził, że najbardziej przeszkadzały mu „dowody rzekomej antypolskości na Litwie”¹⁶. Szkic tej recenzji częściowo potwierdza tę tezę Merkysa, ale jednocześnie pokazuje, jak litewscy historycy wykorzystywali marksistowski paradygmat do obrony tradycyjnej litewskiej narracji historycznej. Głównym zarzutem wobec Wisnera było to, że w niewystarczającym stopniu uwzględnił „klasowo-stanową strukturę społeczeństwa Litwy”, która miała pokazać, że obok „konfliktu między pracą a kapitałem” istniał również „stary antagonizm między masami ludu a właścicielami ziemskimi i carskim samodzierżawiem”. Podjęta przez Wisnera próba przedstawienia starcia dwóch nacjonalizmów w mniej lub bardziej bezstronny sposób była krytykowana w oparciu o teorię walki klasowej, aby uprawnoczyć żądania tylko jednej ze stron – ludu (Litwinów). W tej krytyce znajdujemy również odbicie radzieckiego paradygmatu przyjaźni między narodami. Merkys dezawuował Wisnera za wykorzystywanie „burżuazyjnych” publikacji, które rzekomo opierały się na ideologii nacjonalistycznej, podczas gdy więcej uwagi należało poświęcić pracom marksistowskim, ponieważ to one utorowały drogę obecnym stosunkom polsko-litewskim¹⁷. Później, po wydaniu książki, Merkys opublikował recenzję, w której powtórzył część tych zarzutów¹⁸.

Po 1989/1990 r.

Biorąc pod uwagę sytuację w okresie radzieckim, oczywiste jest, że wyzwolenie Litwy i Polski spod wpływu Moskwy miało większy wpływ na historiografię litewską, choćby dlatego, że była ona w znacznie większym stopniu skrępowana marksistowskim paradygmatem. Ponadto należy zauważyć, że prace polskich historyków (J. Bardacha, J. Jurkiewicza), którzy pokazali, że część dziewiętnastowiecznego polskojęzycznego społeczeństwa w Litwie i Białorusi nie identyfikowała się z etnolingwistycznymi ideologiami tożsamości, ale miała dualistyczną samoświadomość (zarówno polską, jak i litewską), wywarły znaczący wpływ na litewskich historyków, którzy podjęli inicjatywę powołania czasopisma „Lietuvių atgimimo istorijos studijos” (Studia historyczne nad odrodzeniem litewskim).

Na historiografię omawianego w tym artykule tematu wpłynął nie tylko upadek reżimu politycznego, ale także zmiany w hierarchii wrogów. Ponownie najbardziej znacząca zmiana dotyczyła Litwinów – Polacy, uznawani za głównego wroga przed

¹⁶ V. Merkys, *Atminties prošaistės...*, s. 358–359 (jeśli nie zaznaczono inaczej, przekłady cytatów obcojęzycznych w tłumaczeniu autora).

¹⁷ Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas, sygn. F 21-45, Recenzja V. Merkysa książki H. Wisnera *Wojna nie wojna*, 19 III 1976 r., s. 241–252.

¹⁸ V. Merkys, rec.: Henryk Wisner, *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1978, „Lietuvos istorijos metraštis” 1978, s. 120–122.

II wojną światową, zostali po 1988 (1990) r. zastąpieni przez Rosjan (w diasporze nastąpiło to znacznie wcześniej). Nie oznacza to, że etnocentryczna i jednocześnie antypolska narracja historyczna w Litwie zniknęła, ale od 35 lat towarzyszą jej też inne narracje. Bardzo ważne stanowisko programowe w badaniach nad historią XIX w. zostało sformułowane przez Egidijusa Aleksandravičiusa i Antanasa Kulaukskasa, którzy porzucili nacjonalistyczne podejście¹⁹, co umożliwiło im pisanie nie etnicznej, ale obywatelskiej historii Litwy²⁰. W ramach takiego paradygmatu powinnością badacza jest wykroczyć poza studiowanie dziejów litewskojęzycznej części społeczeństwa. Stało się to kolejnym powodem, dla którego wielu litewskich historyków w ostatnich 35 latach poświęciło swoje badania tej części litewskiego społeczeństwa, która w minionym okresie stanowiła wyłączną domeną polskiej historiografii.

Przeobrażenia te, wraz ze zmianą systemu politycznego, łatwiejszym dostępem do źródeł i literatury, a wreszcie wzrostem liczby zawodowych historyków, doprowadziły do bardzo znaczących modyfikacji w historiografii w ogóle, a w szczególności w badaniach nad interesującym nas tutaj zagadnieniem. Niektóre kwestie, takie jak stosunek polskich partii politycznych do Litwinów, Białorusinów czy Ukraińców, doczekały się znacznie bardziej szczegółowych analiz niż w przeszłości²¹, ale ważne jest również to, że pojawiło się wiele tematów badawczych, które do 1990 r. pozostawały poza zakresem zainteresowania historiografii.

Jednym z nich były konflikty w kościołach dotyczące języka nabożeństw. W wielu parafiach mieszanych, a czasem litewskich, oprócz języka liturgicznego podczas nabożeństw katolickich używano także języka polskiego. Kiedy młodszy ksiądz zaczynał mówić po litewsku, budził niezadowolenie polskich wiernych – i na odwrót, kiedy zaś jedna ze wspólnot językowych w parafii domagała się większych praw dla „swojego” języka, dochodziło do konfliktów słownych, a niekiedy także fizycznych. Zagadnienie to nie mogło wcześniej przyciągnąć uwagi badaczy zarówno ze względu na jego związek z historią Kościoła, jak i wspomniany zakaz obejmujący kwestie, które z punktu widzenia władz radzieckich mogły sprzyjać napięciom etnicznym. Większość prac zarówno polskich, jak i litewskich historyków na ten temat ma neutralny charakter opisowy²², choć

¹⁹ E. Aleksandravičius, A. Kulaukskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, tłum. B. Kalęba, Kraków 2003.

²⁰ D. Staliūnas, *From Ethnocentric to Civic History. Changes in Contemporary Lithuanian Historical Studies*, w: *Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries. Histories Revived or Improvised*, red. K. Matsuzato, Hokkaido 2005, s. 311–331.

²¹ J. Waskan, *Problem przynależności państwowej ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w myśli politycznej obozu narodowego 1893–1921*, Bydgoszcz 2006; P. Dąbrowski, *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*, Kraków 2010.

²² W. Jemielity, *Język nabożeństw w parafiach mieszanych polsko-litewskich przed I wojną światową*, w: *Przeszłość natchnieniem dla teraźniejszości*, red. K. Brzostek, Elk 1996, s. 260–282; A. Katiulis, *Pridėtinijū pamaldų kalba Seinų vyskupijos bažnyčiose: XIX a.–XX a. pradžia*, w: *Vyskupo*

niekiedy litewscy autorzy nie ukrywają chęci wykazania się większą empatią wobec Litwinów²³.

Wielu historyków pisało również o podziale dziedzictwa historycznego i sporach, które z tego wynikały (kto w dziejach Litwy był patriotą litewskim, a kto polskim, kto wygrał bitwę pod Grunwaldem, jak należy postrzegać unię w Horodle itp.)²⁴. Udział Polaków i Litwinów w wyborach do rosyjskiej Dumy również spotkał się z pewnym zainteresowaniem, ale zazwyczaj skupiano się na „własnej grupie narodowej”²⁵. W dalszej części artykułu omówię szczegółowo, ale z pewnością niewyczerpująco, kilka tematów w badaniach nad XIX w., stanowiących przedmiot bardziej znaczących debat.

Decyzje o przyjęciu litewskiej tożsamości

W społeczeństwie historycznej Litwy, w którym istniała wyraźna hierarchia języków (i kultur), pod koniec XIX i na początku XX w. niektórzy przyjmowali nie bardziej prestiżowy (choć wówczas także dyskryminowany) język (i kulturę)

Antano Baranausko anketa dvasininkams (1898 m.), red. A. Katilius, Vilnius 2012, s. 11–58; tenże, *Konflikty polsko-litewskie o język nabożeństw w mieszanych (polsko-litewskich) parafiach na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniewska, V. Sirutavičius, Kraków 1999, s. 109–120; tenże, *Lietuvių ir lenkų konfliktas dėl pamaldų kalbos Berznyko parapijoje XX a. pradžioje*, „Terra jatwezenorum” 3, 2011, s. 181–190; tenże, *Conflicts over the Language of Additional Service in the Samogitian (Telšiai) Diocese. The Cases of Zarasai and Čekiškės Parishes*, „Studia Elckie” 26, 2024, nr 2, s. 225–248; tenże, *Conflicts over the Language of Additional Services in the Diocese of Sejny or Augustów in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, „Studia Elckie” 24, 2022, nr 4, s. 501–524; N. Udrėnas, *Book, Bread, Cross, and Whip. The Construction of Lithuanian Identity in Imperial Russia*, Brandeis University, 2000, mps pracy doktorskiej, s. 426–451; V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius 2006, s. 332–377; D. Szpoper, *Stosunki polsko-litewskie na przełomie XIX i XX wieku – wybrane aspekty*, w: *Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna*, red. J. Volkonovski, R. Gaidis, Vilnius 2009, s. 128–133.

²³ V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus...*, s. 366, 377.

²⁴ K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006; J. Kiaupienė, *500-letnia rocznica unii horodelskiej 1413 roku. Między kulturą polityczną a pamięcią historyczną*, „Prace Historyczne” 141, 2014, nr 2, s. 395–407; D. Mačiulis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos karalystės unijų vaizdiniai Petro Rimšos kūryboje: nuo kultūrinės atminties iki propagandinio diskurso*, w: *Dailės kūrinys – istorijos šaltinis*, Vilnius 2016, s. 233–251; D. Mačiulis, R. Petrauskas, D. Staliūnas, *Kto wygrał bitwę pod Grunwaldem. Tradycja Grunwaldzka wśród narodów Europy Środkowo-Wschodniej*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2020; V. Šeina, *Savas svetimas dainius. Adamas Mickiewiczius lietuvių literatūros kanone (1883–1940)*, Vilnius 2021; P. Lesisz, *Polacy na Litwie w latach 1864–1915 – tożsamość, rozwój, perspektywy: spojrzenie polskie i litewskie*, Warszawa 2024, mps pracy doktorskiej, IH PAN, https://bip.ihpan.edu.pl/wp-content/uploads/2024/06/Lesisz_Praca-doktorska.pdf (20 XI 2025).

²⁵ N. Udrėnas, dz. cyt.; R. Jurkowski, *Sukcesy i porażki. Ziemianstwo polskie Ziemi Zabrzanych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913*, Olsztyn 2009.

polski, ale bardziej „chłopski” czy wręcz „pogański” litewski²⁶. Motywy takich wyborów są często przedmiotem zainteresowania historyków.

Nieuchronnie badania takie musieli podjąć badacze piszący biografie osób publicznych, które porzuciły język polski na rzecz litewskiego. Chodzi tu np. o kilku bardzo wpływowych przywódców litewskiego ruchu narodowego, takich jak Jonas Basanavičius (Jan Basanowicz) i Vincas Kudirka (Wincenty Kudyrko). Biografie intelektualne tych dwóch postaci, analizowane przez historyków, pokazują, że najpierw podziwiali oni dawną historię Litwy, a następnie zdali sobie sprawę ze znaczenia języka i stali się litewskimi patriotami²⁷. Innymi słowy, zmiana ta przedstawiana jest jako ewolucja. Timothy Snyder wyjaśnia tę metamorfozę jeszcze prościej: Basanavičius postanowił być Litwinem w czasach szkolnych, ponieważ w gimnazjum w Mariampolu nie uczono języka polskiego, a kiedy do tej samej szkoły zaczął uczęszczać młodszy Kudirka lekcje polskiego zostały przywrócone, więc jego reorientacja narodowa nastąpiła w późniejszych latach życia²⁸.

Inni historycy próbowali przedstawić szersze wyjaśnienie niż zmiana identyfikacji narodowej konkretnej osoby. Krzysztof Buchowski uważa, że wrogie nastawienie wobec Polaków (ziemian) Litwini wynosili z domu rodzinnego, a władze Imperium Rosyjskiego przy każdej okazji wzmacniały ten antagonizm²⁹. Podobne tezy można znaleźć w niedawnej rozprawie doktorskiej Pawła Lesisza³⁰. Vladas Sirutavičius uważa, że aby zrozumieć gotowość nowo powstałej warstwy społecznej – inteligencji – do udziału w realizacji idei narodowej w Europie Środkowo-Wschodniej, należy wziąć pod uwagę specyfikę tego regionu. Imperia zapoczątkowały tu procesy modernizacyjne, w tym możliwość edukacji wyższej dla dzieci chłopskich, ale jednocześnie były na tyle zacofane, że nie znosiły sztywnych struktur społecznych, a także dyskryminowały niedominujące grupy etniczne. W ten sposób wytworzyła się sytuacja, w której inteligenci z (litewskojęzycznych) środowisk chłopskich byli poddawani ostracyzmowi przez starą elitę społeczną (Polaków), ale także nie mogli robić kariery w instytucjach państwowych (na Litwie katolicy nie mogli dostać pracy w służbie cywilnej ani w szkołach), więc zwrócili się ku dobrze znanej im kulturze etnicznej³¹.

²⁶ Większość osób, które dorastały w polskim środowisku kulturowym, „pozostała” w tej kulturze. Listę instytucji ważnych dla zachowania i promowania polskości na Litwie można znaleźć w pracy doktorskiej Pawła Lesisza, dz. cyt.

²⁷ V. Merkys, *Vincas Kudirka's Concept of Lithuania*, „Lithuanian Historical Studies” 5, 2000, s. 85–98; E. Raila, *Lietuvystės Mozė. Jono Basanavičiaus gyvenimo ir ligos istorija*, Vilnius 2019, s. 41, 42, 70.

²⁸ T. Snyder, *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, tłum. M. Pietrzak-Merta, Sejny 2009, s. 52.

²⁹ K. Buchowski, dz. cyt., s. 38–40.

³⁰ P. Lesisz, dz. cyt., s. 186, 246.

³¹ V. Sirutavičius, *Vincas Kudirka's Programme for Modernizing Society and the Problems of Forming a National Intelligentsia*, „Lithuanian Historical Studies” 5, 2000, s. 99–112.

Trudniej jest wyjaśnić, w jaki sposób litewski ruch narodowy okazał się atrakcyjny dla dużej grupy osób pochodzenia szlacheckiego, które dorastały w polskim środowisku kulturowym i językowym. Często niektórzy członkowie rodziny przyjmowali tożsamość litewską, inni polską, a czasem nawet białoruską. Wspomniany już Buchowski podał długą listę powodów skłaniających osoby pochodzenia szlacheckiego do litewskiej samoidentyfikacji: romantyczna polska literatura gloryfikująca przeszłość Litwy, kontakty z litewskimi działaczami, podziw dla demokratycznego i ludowego litewskiego ruchu narodowego oraz odrzucenie konserwatywnego światopoglądu, charakterystycznego dla dużej części polskiego społeczeństwa³². Na podobne czynniki wskazał Dangiras Mačiulis, który próbował przedstawić mechanizm przemian zachodzących u osób, które mimo wychowania w kulturze polskiej przyjęły litewskość w sensie etniczno-kulturowym. Chodzi nie tylko o identyfikację ważnych okoliczności, ale także o przebieg samego procesu. Mačiulis zwrócił uwagę, że choć badane przez niego osoby – Tadas Ivanauskas (Tadeusz Iwanowski), Vladas Putvinskis (Władysław Putwiński), Mykolas Biržiška (Michał Birżyszka) – dorastały w polskim środowisku kulturowym, to różniło się ono od tego w Koronie, ponieważ na Litwie tradycja Wielkiego Księstwa Litewskiego była istotnym czynnikiem, a antyrosyjskie nastroje wspierała pamięć o powstaniu 1863 r. Później osoby te chciały nauczyć się języka litewskiego, choć świadoma decyzja o staniu się nowoczesnymi Litwinami przyszła później. W procesie tym ważną rolę odegrały gimnazja, ponieważ wpływ (polskiej) rodziny ulegał w tym czasie zmniejszeniu, a dyskusje i doświadczenie formacyjnych lektur w różnych ugrupowaniach umożliwiły zapoznanie się z ideami socjalistycznymi i rozwijanie empatii ze zwykłym ludem. Ostateczna przemiana miała już miejsce na rosyjskich uniwersytetach. Działacze litewskiego ruchu narodowego też często odgrywali ważną rolę w tych poszukiwaniach³³.

Badając ten złożony temat, trudno dostrzec wyraźne różnice między interpretacjami polskich i litewskich historyków. Jedno z nieporozumień dotyczy roli rosyjskich szkół. Jak widzieliśmy, Mačiulis uważa, że miały one znaczący wpływ na zmianę tożsamości opisywanych przez niego postaci, ale nie łączy tego z ich indoktrynacyjnym charakterem. Natomiast niektórzy polscy historycy uważają, że była to szczególnie istotna kwestia, gdyż „pozwoliła na nowo odczytywać znane wcześniej lektury i wyciągać z nich zupełnie inne wnioski”³⁴.

Jednak najpoważniejszym problemem w tej dziedzinie nie są nieco odmienne interpretacje polskich i litewskich historyków, lecz brak uwagi poświęconej krytyce źródeł. W większości cytowanych tu prac są to najczęściej pamiętniki.

³² K. Buchowski, dz. cyt., s. 44.

³³ D. Mačiulis, *W poszukiwaniu tożsamości litewskiej: przypadek Vladasa Putvinskisa, Mykolas Biržiški i Tadasa Ivanauskasa*, „Studia Podlaskie” 26, 2018, s. 41–58.

³⁴ P. Lesisz, dz. cyt., s. 190.

Nie ma oczywiście wątpliwości, że są one bardzo ważne, zwłaszcza gdy ich autorzy próbowali wyjaśnić zmiany w ich narodowych wyborach, ale jednocześnie są problematyczne, ponieważ zwykle były pisane w czasie, gdy ideologia etnonacjonalizmu już obowiązywała, co nieuchronnie wpłynęło na ich narracje.

Od indywidualnych wyborów możemy przejść do zbiorowego aktora – litewskiego ruchu narodowego i narracji opisujących jego powstanie i konsolidację.

Litewski ruch narodowy jako konsekwencja antypolskiej polityki Rosji

Wkroczenie litewskiego ruchu narodowego na arenę społeczną w XIX w., jak słusznie zauważył Buchowski, było dla Polaków wielkim zaskoczeniem³⁵. Przez cały „długi wiek XIX” w polskiej myśli politycznej dominowała idea odbudowy Polski w granicach z 1772 r., a pojawienie się „separatystycznego” ruchu litewskiego postrzegano jako zjawisko sztuczne, inspirowane przez siły zewnętrzne³⁶. Kiedy w okresie międzywojennym spór między dwiema grupami narodowymi przekształcił się w konflikt międzypaństwowy, koncepcja rosyjskiej intrygi oczywiście nie zniknęła³⁷. Współcześni polscy historycy nadal czasami piszą o systematycznym wsparciu rządu rosyjskiego dla Litwinów, ale zdarza się to dość rzadko³⁸. W ostatnich dziesięcioleciach interpretacja ta zaczęła się jednak pojawiać w innych tradycjach historiograficznych.

Niektórzy współcześni zachodni historycy są pod silnym wpływem polskiej literatury historycznej. Timothy Snyder podkreśla, że władze imperium Romanowów postrzegały litewski ruch narodowy jako sposób na osłabienie pozycji Polaków, ale nie twierdzi wprost, że celowo wspierały Litwinów³⁹. W kilku miejscach wskazuje jednak, że antypolska polityka rządu carskiego stworzyła warunki dla rozwoju litewskiego ruchu narodowego⁴⁰. Ogólnie rzecz biorąc, książka profesora Uniwersytetu Yale kładzie duży nacisk na różne przypadkowe zjawiska, które rzekomo przyczyniły się do rozwoju litewskiego ruchu narodowego i ignoruje oczywisty fakt, że w drugiej połowie XIX w. kultura polska doświadczała mniejszych prześladowań niż kultura litewska. Wystarczy przypomnieć, że polskie książki nie tylko docierały na Litwę, ale nawet były tu drukowane, podczas gdy prasa litewska w alfabecie łacińskim była zakazana do 1904 r., co w efekcie oznaczało

³⁵ K. Buchowski, dz. cyt., s. 66.

³⁶ Tamże, s. 66, 68–70, 79–81; zob. też K. Stępnik, *Waśń plemienna (epoka rozbratu 1905–1914)*, w: *Polska-Litwa: historia i kultura*, Lublin 1994, s. 148.

³⁷ W. Wielhorski, *Litwa etnograficzna. Przyroda jako podstawa gospodarcza. Rozwój stosunków narodowościowych*, Wilno 1928, s. 150–154.

³⁸ M. Kosman, *Orzeł i Pogoń: z dziejów polsko-litewskich XIV–XX w.*, Warszawa 1992, s. 58–59.

³⁹ T. Snyder, dz. cyt., s. 62.

⁴⁰ Tamże, s. 45, 62.

zakaz wszelkiego druku w tym języku. O nieadekwatnej ocenie sytuacji może świadczyć następujące obrazowe, ale nieścisłe zdanie: „Rosyjska policja skonfiskowałaby zarówno pismo zatytułowane «Aušra», jak i «Auszra» – dozwolone byłoby ono tylko jako «Аушпа»”⁴¹. Problem polega na tym, że rząd carski nie zezwolił żadnemu prywatnemu podmiotowi na wydanie jakiegokolwiek publikacji w języku litewskim, nie mówiąc już o periodyku. Celem nakazu publikowania książek po litewsku w alfabecie rosyjskim było ułatwienie przejścia na język rosyjski, a nie rozpowszechnianie literatury litewskiej w cyrylicy.

Ponadto, choć może się to wydawać dziwne, w pracach litewskich historyków pojawiły się interpretacje o wsparciu przez rząd carski dla litewskiego ruchu narodowego. Należy od razu podkreślić, że idea ta wywodzi się z dwóch zupełnie różnych tradycji światopoglądowych. Jedna z nich zwalcza dominującą antyrosyjską narrację w litewskiej historiografii i stara się ukazać pozytywne aspekty polityki Rosji wobec Litwinów i Litwy. W tej tradycji pojawiły się następujące stwierdzenia, niepoparte żadną analizą polityki narodowościowej Romanowów: „Dlatego Polacy mieli tendencję do traktowania tzw. litewskości (litwomani) jako intrygi obcych sił. I nie bez powodu. Od czasów «Auszry» widać pewną zachętę dla nacjonalizmu litewskiego ze strony Rosji i Niemiec”⁴². Drugie podejście, które moglibyśmy w uproszczeniu nazwać polonofilskim, traktuje konflikt polsko-litewski jako sztuczny, o tragicznych konsekwencjach dla sytuacji geopolitycznej całego regionu, a więc również dostrzega rolę caratu we wzniecaniu wrogości Litwinów do Polaków. Takie wnioski zwykle pojawiają się w pracach litewskich historyków, którzy nie specjalizują się w badaniu polityki imperialnej, co tylko wzmacnia podejrzenie o nienaukowe, a raczej polityczne przyczyny takich uogólnień⁴³. Jednocześnie podobne tezy funkcjonują w literaturze naukowej koncentrującej się na polityce narodowościowej Imperium Rosyjskiego.

„Zwrot imperialny” (*imperial turn*) w zachodniej i częściowo rosyjskiej historiografii w ostatnich dziesięcioleciach przyniósł wiele zmian, w tym znacznie bardziej zniuansowaną interpretację polityki narodowościowej niż wcześniej⁴⁴. Krytyka tezy, że państwo carskie zawsze i wszędzie prowadziło politykę rusyfikacji, rozumianej jako asymilacja, doprowadziła do twierdzeń, że władze rosyjskie na zachodnich obrzeżach imperium stosowały zasadę *divide et impera*, wspierając

⁴¹ Tamże, s. 49.

⁴² Č. Laurinavičius, *Dar kartą apie Vasario 16-osios reikšmę*, w: *Lietuvių kultūros institutas. Suvažiavimo darbai 2008*, Lampertheim 2009, s. 35.

⁴³ R. Miknys, *Polski projekt narodowy w kontekście „budzących się” narodów dawnej Rzeczypospolitej (na ziemiach dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy)*, w: *Historie Polski w XIX wieku*, t. 4: *Narody, wyznania, emigracje, porównania*, red. A. Nowak, Warszawa 2015, s. 449–450.

⁴⁴ Por. D. Staliūnas, *Peregiby (Excesses) of the Imperial Turn?*, w: *The Unpredictable Past? Reshaping Russian, Ukrainian, and East European Studies*, red. V. Kravchenko, M.R. Stech, Alberta 2024, s. 240–256.

słabsze ruchy narodowe przeciwko silniejszym, tj. przeciwko tym, których postrzegano jako swoich głównych wrogów⁴⁵. Wsparcie dla Litwinów przeciwko Polakom jest przywoływane jako przykład tej polityki, ale w tym i w innych przypadkach nie ma potwierdzających tego dowodów źródłowych⁴⁶.

Nie ulega wątpliwości, że władze carskie często omawiały ideę wspierania Litwinów jako przeciwwagi dla ich wroga numer jeden, Polaków⁴⁷, i byli urzędnicy, którzy świadomie realizowali takie pomysły, ale trudno byłoby uzasadnić twierdzenie, że taka polityka była wdrażana systematycznie. Dążąc do zmniejszenia wpływu Polaków na Litwie historycznej, władze rosyjskie nie mogły bezkrytycznie wspierać ruchu, którego celem była nie tylko rewolucja narodowa, ale także społeczna, a większość urzędników w zasadzie popierała politykę homogenizacji kulturowej, a nie wspierania nierosyjskich kultur narodowych⁴⁸.

Pomimo obszernej literatury naukowej zajmującej się nie tylko wzajemnymi stereotypami czy mitami historycznymi, ale także konkretnymi konfliktami, często skutkującymi fizycznymi starciami, część współczesnej literatury historycznej dość stanowczo zaprzecza istnieniu tego konfliktu w „długim wieku XIX”. Niektórzy historycy twierdzą, że konfrontacja w XIX w. toczyła się nie między Litwinami i Polakami, ale tylko między „Staro-Litwinami” i „Młodo-Litwinami”.

Negowanie konfliktu polsko-litewskiego

Podobnie jak twierdzenia o ruchu litewskim wspieranym przez władze carskie, terminy „Staro-Litwin” i „Młodo-Litwin” zaczęły funkcjonować na Litwie pod koniec XIX i na początku XX w.⁴⁹ W polskim dyskursie określenie „Młodo-Litwin” miało zazwyczaj negatywne konotacje i było bardzo wygodnym narzędziem delegitymizacji litewskiego ruchu narodowego, pozwalającym twierdzić, że Litwini nie mogą rościć sobie praw do tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego, ponieważ są nowym (młodym) ruchem. Pojęcia te, z których jedno jest samoidentyfikacją

⁴⁵ K. Matsuzato, *General-gubernatorstva v Rossiiskoi imperii: Ot etnicheskogo k prostranstvennomu podkhodu*, w: *Novaia imperskaia istoriia postsovetskogo prostranstva*, red. I. Gerasimov i in., Kazan 2004, s. 427–458, cyt. ze s. 429.

⁴⁶ *Nationalizing Empires*, red. S. Berger, A. Miller, Budapest 2014, s. 23.

⁴⁷ Witold Rodkiewicz odnosi się do „strategii imperialnej” jako jednej z koncepcji imperialnej polityki narodowościowej, która dążyła do uzyskania politycznej lojalności poddanych, a nie do ich asymilacji. Jej zwolennicy proponowali wspieranie Litwinów, Białorusinów i Ukraińców przeciwko Polakom w nadziei, że staną się oni później Rosjanami. Przyznaje, że w latach 1864–1905 takie praktyki polityczne nie były częste; tenże, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998.

⁴⁸ D. Staliūnas, *Affirmative Action in the Western Borderlands of the Late Russian Empire?*, „Slavic Review” 77, 2018, nr 4, s. 978–997.

⁴⁹ J. Jurkiewicz, *Opinie polskiej prasy w Wilnie o narodowym ruchu litewskim w latach 1905–1914*, „Acta Baltico-Slavica” 18, 1987, s. 228.

(„Staro-Litwin”), a drugie określa przeciwnika („Młodo-Litwin”), weszły bez wyjaśnienia zarówno do polskiej, jak i litewskiej literatury naukowej. W polskiej historiografii przejście od terminu używanego w źródłach do kategorii analitycznej mogło częściowo wynikać z faktu, że badacze wpadli w „pułapkę dyskursywną”, czyli nieświadomie zaczęli używać terminologii pochodzącej ze źródeł⁵⁰. Niektórzy litewscy historycy wykorzystali zaś te określenia do zwalczania etnocentrycznych (w ich terminologii „bałtofilskich”) interpretacji przeszłości Litwy⁵¹. Należy również dodać, że polscy historycy są bardziej ostrożni i umieszczają „młodolitewsko-starolitwinski konflikt” w końcu XIX w., podczas gdy niektórzy litewscy badacze nie dostrzegają go aż do I wojny światowej.

Terminy „młodo-litewski” i „staro-litewski” mogą być używane w literaturze naukowej jako pojęcia analityczne, ale powinny być ściśle zdefiniowane⁵². Należy również zauważyć, że pod koniec XIX i na początku XX w. rzeczywiście niektórzy identyfikowali się jako „polskojęzyczni Litwini”, ale tutaj należy spróbować rozróżnić dwie różne strategie identyfikacji. Jedna z nich mogła być czysto instrumentalna, tj. używana, gdy istniała potrzeba delegitymizacji litewskich roszczeń lub gdy istniał konflikt z Koroniarzami⁵³. Jednak głównym elementem postawy politycznej tych osób była lojalność wobec narodu polskiego. Druga strategia mogłaby rzeczywiście uznać inny rodzaj litewskości (nieetnolingwistyczny) za najważniejszy, a kategoria ta obejmowałaby krajowców, zarówno nurt demokratyczny, jak i do pewnego stopnia konserwatywny. Osoby te można by nazwać innymi Litwinami (nie adeptami etnolingwistycznego nacjonalizmu), ale raczej współpracowali oni z tzw. „Młodo-Litwinami” niż konfrontowali się z nimi.

⁵⁰ Przykład użycia tego terminu: P. Szlanta, współpr. I. Kąkolewski, K. Holste, *Die Entstehung moderner Nationalkulturen. Polnische und konkurrierende Projekte*, w: *Polen in der europäischen Geschichte*, t. 3: *Die polnisch-litauische Länder unter der Herrschaft der Teilungsmächte (1772/1795–1914)*, red. M.G. Müller, I. Kąkolewski, K. Holste, R. Traba, Stuttgart 2020, s. 526.

⁵¹ Debata na ten temat w historiografii litewskiej: R. Miknys, D. Staliūnas, *Lenkų ir lietuvių konfliktas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje: senų koncepcijų atgimimas*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istorijos ir tradicijos fenomenai: tautų atminties vietas*, red. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius 2013, s. 173–184; A. Bumblauskas, *Apie „starolitvinus”, Senąją Lietuvą ir šiuolaikines tapatybes*, w: *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*, red. O. Mastianica, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė, Vilnius 2015, s. 445–462; D. Staliūnas, „Senalietuviai“ ir „jaunalietuviai“ kaip analitinės kategorijos, apibūdinančios lenkų ir lietuvių konfliktą, „Lietuvos istorijos metraštis“ 2015, nr 2, s. 109–119.

⁵² Przykład pracy, w której znaczenia terminu „Staro-Litwin” są dyskutowane, ale konflikt polsko-litewski nie jest zastępowany konfrontacją Staro-Litwin-Młodo-Litwin: L. Zasztowt, „Staro-Litwini”. Kilka uwag na temat socjoetnicznego pochodzenia Polaków na Litwie historycznej, w: *Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku*, red. T. Bairašauskaitė, Vilnius 2015, s. 234–254.

⁵³ R. Miknys, *O politišekom videnii Litvy i Polshi v ideologii kraevtsev*, w: *Ród Skirmuntów i Polesie w epoce przemian społecznych i narodowych na ziemiach historycznej Litwy: XIX–XX ww.*, Minsk 2019, s. 218–219.

Lokalizacja ruchu „krajowców”

Kolejnym nowym tematem (dla litewskiej, ale nie dla polskiej historiografii) jest ruch „krajowców” – stosunkowo niewielkiej grupy polskojęzycznych inteligentów o szlacheckich korzeniach, którzy nie przyjęli ani polskiego, ani litewskiego nacjonalizmu⁵⁴. Zainteresowanie litewskich badaczy tym tematem wynika z kilku czynników: wspomnianej inspiracji polskich historyków, ale także z poszukiwania alternatywnej historii, która mogłaby pomóc uniknąć katastrofalnych konsekwencji dla regionu w XX w. i wreszcie z unikalnej bazy źródłowej – pamiętników Michała Römera, które dostarczają wielu informacji nie tylko o „krajowcach”, lecz również o całym życiu politycznym na Litwie przed I wojną światową. W ostatnich kilku dekadach pojawiło się tak wiele publikacji naukowych na temat tej grupy politycznej, że czasami wydają się one tworzyć daleki od rzeczywistości ich obraz jako wpływowej siły politycznej.

Dialog między polskimi i litewskimi historykami piszącymi o „krajowcach” jest prawdopodobnie najbardziej intensywny w porównaniu z innymi tematami, chociaż nie wszystkie interpretacje są takie same. Istnieją różnice zdań między poszczególnymi badaczami, ale nie można powiedzieć, że spór toczy się między historykami polskimi, białoruskimi czy litewskimi jako jednoznacznie zdefiniowanymi grupami. Jeden z wątków debaty dotyczy tego, czy możemy mówić o „krajowcach” jako o jednej grupie. Ci badacze, dla których najważniejszym kryterium łączącym „krajowców” jest ich przywiązanie do dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego jako historycznie ukształtowanej krainy, która musi pozostać niepodzielna w przyszłości, mają tendencję do postrzegania wszystkich wyznawców takich poglądów jako członków jednej grupy. W tym przypadku najważniejsze różnice występują między wszystkimi „krajowcami” z jednej strony a nacjonalistami litewskimi, polskimi czy białoruskimi z drugiej. Inni historycy (przede wszystkim Litwini, ale nie tylko) podkreślają różnice między poszczególnymi nurtami tego ruchu. W tym przypadku nie jest ważna mapa mentalna (przywiązanie do WKL) tych osób, ale dominująca idea polityczna. Konserwatywnym „krajowcom” zależało przede wszystkim na utrzymaniu pozycji elity społecznej i dominującej kultury polskiej. Tymczasem demokratyczny nurt tego ruchu odnosił zasady

⁵⁴ Wymienię tylko ważniejsze publikacje: *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmów. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz, Poznań 1999; D. Szpoper, *Gente Lithuana, Nazione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934)*, Gdańsk 2009; R. Miknys, *Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai*, „Lietuvių atgimimo istorijos studijos” 3, 1991, s. 173–198; J. Sawicki, *Mykolas Romeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žemių tautinės problemos*, Vilnius 1999, s. 23–35; Z. Solak, *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920*, Kraków 2004. Wśród historyków białoruskich należy wymienić prace Alesia Smalianczuka.

demokracji nie tylko do jednostek, ale także do wspólnot etniczno-kulturowych (narodów) i starał się unikać konfliktów narodowościowych o terytoria, które aktorzy reprezentujący różne grupy narodowe uznawali za część swojego „ciała narodowego”⁵⁵. Taka interpretacja poglądów „krajowców”-demokratów zbliża ich bardziej do litewskich, białoruskich czy nawet polskich ruchów narodowych na Litwie i Białorusi niż do konserwatywnego nurtu „krajowców”. W historiografii toczy się również debata na temat ówczesnych programów politycznych.

Modele przyszłości Litwy

Z obszernej polskiej historiografii wiemy, że większość polskich ugrupowań politycznych postrzegała historyczne ziemie Litwy jako integralną część odbudowanej Polski, choć wizje wewnętrznej struktury tego państwa (inkorporacja vs. federacja) były odmienne w programach poszczególnych partii⁵⁶. Można by szukać różnic w pracach historyków, porównując ich interpretacje idei federacji głoszonej przez Józefa Piłsudskiego – na ile był to pryncypialny punkt programu, a na ile czynnik mający przyciągnąć nie-Polaków do tworzenia wspólnego państwa, ale byłaby to kwestia niuansów. Tymczasem w litewskiej historiografii toczy się na ten temat szersza debata.

Dominuje w niej narracja, że pod koniec XIX i na początku XX w. w litewskim ruchu narodowym istniały dwa nurty. Jeden z nich (prawicowy) opowiadał się za modelem państwa narodowego, podczas gdy drugi (lewicowy) dawał pierwszeństwo państwu wieloetnicznemu i przywróceniu unii z Polską⁵⁷. Wnioski na temat gotowości litewskich partii lewicowych do przywrócenia WKŁ i unii z Polską litewscy historycy opierają na fakcie, że programy niektórych partii wspominają o unii z Polską i innymi sąsiednimi państwami, a także, że toczyły się rozmowy między działaczami polskimi, litewskimi, białoruskimi i żydowskimi, istniała też współpraca w łóżach masonskich. Taka interpretacja wynika z analizy źródeł i jest częścią normalnego dyskursu akademickiego. Jednak możliwe jest również odczytanie tych źródeł w inny sposób. Pomysły na federację nie tylko nie były

⁵⁵ Rimantas Miknys zwrócił uwagę na te różnice: tenże, *O političeskom videnii Litvy i Polshi...*, s. 213–254.

⁵⁶ J. Waskan, dz. cyt.; D. Szpoper, *Stosunki polsko-litewskie...*, s. 134–143; P. Dąbrowski, dz. cyt.; I. Zaleska, *Federation or Incorporation? Polish Political Parties Towards the Conception of the Shape of the Eastern Border in the Period Before the Outbreak of World War I*, w: *Nationen und Grenzen. Bildung neuer Staaten in Ost- und Mitteleuropa nach dem Ersten Weltkrieg*, red. M. Krotofil, D. Michaluk, Göttingen 2022, s. 17–49.

⁵⁷ R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius 1995, s. 73; tenże, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje (teorinis ir praktinis aspektai)*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, red. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius 2009, s. 130; Č. Laurinavičius, dz. cyt., s. 37.

związane z Rzeczpospolitą Obojga Narodów, ale wręcz widać wyraźny zamiar zaprojektowania jak największej federacji, minimalizując w niej rolę Polski⁵⁸. Konsultacje w sprawie przyszłości Litwy z działaczami reprezentującymi inne narody nie przyniosły rezultatu, ponieważ Litwini woleli autonomię terytorialną w granicach etnograficznych, a nie w granicach Litwy historycznej⁵⁹.

Konkluzje

Jak starałem się pokazać w tym artykule, różnice między interpretacjami historycznymi w ogóle, a przede wszystkim w odniesieniu do oceny stosunków polsko-litewskich w przeszłości, są często większe wewnątrz społeczności litewskich (i polskich) historyków niż między historiografiami litewską i polską, rozumianymi jako rodzaj aktora zbiorowego. Nie oznacza to oczywiście, że nie ma badaczy, dla których historia jest przede wszystkim narzędziem polityki tożsamościowej, a wtedy oczywiście „własna” grupa zasługuje na więcej zrozumienia.

Znaczna część, a może nawet większość prac na temat stosunków polsko-litewskich w XIX w. ma charakter opisowy. Te prace, które poruszają bardziej konceptualne kwestie, czasami postrzegają przyczyny lub intensywność tego konfliktu narodowego jako interwencję sił zewnętrznych – Rosji, ale nie myliłbym się, twierdząc, że dominującą narracją w historiografii jest ta, że litewski ruch narodowy, a tym samym konflikt z Polakami, nie był wynikiem jakiejś manipulacji czy przypadku, lecz rezultatem procesów społeczno-ekonomicznych, które przetoczyły się przez Europę (pojawienie się inteligencji) i światopoglądu, który charakteryzował ten okres (pojęcie narodu spopularyzowane przez romantyzm, opierający się na wspólnocie językowej i idei suwerenności narodu jako wynik rewolucji francuskiej).

Bibliografia

- E. Aleksandravičius, *Unijos šešėlyje, arba federalizmas lietuvių Atgimimo politinėje vaizduotėje (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia)*, w: *Lietuva ir Lenkija XX amžiaus geopolitinėje vaizduotėje*, red. A. Pukšto, G. Milerytė, Kaunas, 2012, s. 11–34
- E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, tłum. B. Kałęba, Kraków 2003
- J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988
- S. Berger, Ch. Lorenz, *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Basingstoke 2010

⁵⁸ E. Aleksandravičius, *Unijos šešėlyje, arba federalizmas lietuvių Atgimimo politinėje vaizduotėje (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia)*, w: *Lietuva ir Lenkija XX amžiaus geopolitinėje vaizduotėje*, red. A. Pukšto, G. Milerytė, Kaunas 2012, s. 25.

⁵⁹ D. Staliūnas, *Nowoczesna Litwa – czy istniała alternatywa dla modelu państwa narodowego?*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, nr 2, tłum. B. Piasecka, s. 403–425.

- K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006
- A. Bumblauskas, *Apie „starolitvinus“, Senją Lietuvą ir šiuolaikines tapatybes*, w: *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*, red. O. Mastianica, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė, Vilnius 2015, s. 445–462
- P. Dąbrowski, *Narodowa Demokracja byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Studium z zakresu myśli politycznej i działalności obozu narodowego na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1897–1918*, Kraków 2010
- Z. Gitelman, *Internationalism, Patriotism and Disillusion. Soviet Jewish Veterans Remember World War II and the Holocaust*, w: *Remembering for the Future. The Holocaust in an Age of Genocide*, red. J. Roth i in., London 2001, s. 2188–2200
- W. Jemielity, *Język nabożeństw w parafiach mieszanych polsko-litewskich przed I wojną światową*, w: *Przeszłość natchnieniem dla teraźniejszości*, red. K. Brzostek, Elk 1996, s. 260–282
- J. Jurkiewicz, *Demokraci wileńscy w latach 1905–1914. Zarys działalności i myśli politycznej*, „Acta Baltico-Slavica” 15, 1983, s. 153–173
- J. Jurkiewicz, *Opinie polskiej prasy w Wilnie o narodowym ruchu litewskim w latach 1905–1914*, „Acta Baltico-Slavica” 18, 1987, s. 203–233
- J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983
- R. Jurkowski, *Sukcesy i porażki. Ziemiaństwo polskie Ziem Zabrzanych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913*, Olsztyn 2009
- A. Katilius, *Conflicts over the Language of Additional Services in the Diocese of Sejny or Augustów in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, „Studia Elckie” 24, 2022, nr 4, s. 501–524
- A. Katilius, *Conflicts over the Language of Additional Service in the Samogitian (Telšiai) Diocese. The Cases of Zarasai and Čekiškės Parishes*, „Studia Elckie” 26, 2024, nr 2, s. 225–248
- A. Katilius, *Konflikty polsko-litewskie o język nabożeństw w mieszanych (polsko-litewskich) parafiach na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniewska, V. Sirutavičius, Kraków 1999, s. 109–120
- A. Katilius, *Lietuvių ir lenkų konfliktas dėl pamaldų kalbos Berznyko parapijoje XX a. pradžioje*, „Terra jatwezenorum” 3, 2011, s. 181–190
- A. Katilius, *Pridėtinųjų pamaldų kalba Seinų vyskupijos bažnyčiose: XIX a.–XX a. pradžia*, w: *Vyskupo Antano Baranausko anketa dvasininkams (1898 m.)*, red. A. Katilius, Vilnius 2012, s. 11–58
- J. Kiaupienė, *500-letnia rocznica unii horodelskiej 1413 roku. Między kulturą polityczną a pamięcią historyczną*, „Prace Historyczne” 141, 2014, nr 2, s. 395–407
- M. Kosman, *Orzeł i Pogoń: z dziejów polsko-litewskich XIV–XX w.*, Warszawa 1992
- Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmów. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz, Poznań 1999
- Č. Laurinavičius, *Dar kartą apie Vasario 16-osios reikšmę*, w: *Lietuvių kultūros institutas. Suvažiavimo darbai 2008*, Lampertheim 2009, s. 11–44.
- P. Lesisz, *Polacy na Litwie w latach 1864–1915 – tożsamość, rozwój, perspektywy: spojrzenie polskie i litewskie*, Warszawa 2024, mps pracy doktorskiej, IH PAN, https://bip.ihpan.edu.pl/wp-content/uploads/2024/06/Lesisz_Praca-doktorska.pdf (20 XI 2025).
- P. Lossowski, *Gazeta „Auszra” i początek narodowego ruchu litewskiego (1883–1886)*, „Studia z Dziejów ZSSR i Europy Środkowej” 1, 1965, s. 81–129
- P. Lossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985
- D. Mačiulis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos karalystės unijų vaizdiniai Petro Rimšos kūryboje: nuo kultūrinės atminties iki propagandinio diskurso*, w: *Dailės kūrinys – istorijos šaltinis*, Vilnius 2016, s. 233–251

- D. Mačiulis, *W poszukiwaniu tożsamości litewskiej: przypadek Vladasa Putvinskisa, Mykolasa Biržiški i Tadasa Ivanauskasa*, „Studia Podlaskie” 26, 2018, s. 41–58
- D. Mačiulis, R. Petrauskas, D. Staliūnas, *Kto wygrał bitwę pod Grunwaldem. Tradycja Grunwaldzka wśród narodów Europy Środkowo-Wschodniej*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2020
- K. Matsuzato, *General-gubernatorstva v Rossiiskoi imperii: Ot etnicheskogo k prostranstvennomu podkhodu*, w: *Novaia imperskaia istoriia postsovetskogo prostranstva*, red. I. Gerasimov i in., Kazan 2004, s. 427–458
- V. Merkys, *Atminties prošvaistės. Atsiminimai*, Vilnius 2009
- V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius 2006
- V. Merkys, *Vincas Kudirka's Concept of Lithuania*, „Lithuanian Historical Studies” 5, 2000, 85–98
- V. Merkys, rec.: Henryk Wisner, *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1978, „Lietuvos istorijos metraštis” 1978, s. 120–122
- R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius 1995
- R. Miknys, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje (teorinis ir praktinis aspektai)*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, red. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius 2009, s. 117–143
- R. Miknys, *O političeskom videnii Litvy i Polshi v ideologii kraevtsev*, w: *Ród Skirmuntów i Polesie w epoce przemian społecznych i narodowych na ziemiach historycznej Litwy: XIX–XX ww.*, Minsk 2019, s. 213–254
- R. Miknys, *Polski projekt narodowy w kontekście „budzących się” narodów dawnej Rzeczypospolitej (na ziemiach dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy)*, w: *Historie Polski w XIX wieku*, t. 4: *Narody, wyznania, emigracje, porównania*, red. A. Nowak, Warszawa 2015, s. 381–486
- R. Miknys, *Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai*, „Lietuvių atgimimo istorijos studijos” 3, 1991, s. 173–198
- R. Miknys, D. Staliūnas, *Lenkų ir lietuvių konfliktas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje: senų koncepcijų atgimimas*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istorijos ir tradicijos fenomenai: tautų atminties vietas*, red. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius 2013, s. 173–184
- Nationalizing Empires*, red. S. Berger, A. Miller, Budapest 2014
- J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.)*, Białystok 1965
- E. Raila, *Lietuvystės Mozė. Jono Basanavičiaus gyvenimo ir ligos istorija*, Vilnius 2019
- W. Rodkiewicz, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998
- J. Sawicki, *Mykolas Romeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žemių tautinės problemos*, Vilnius 1999
- V. Sirutavičius, *Vincas Kudirka's Programme for Modernizing Society and the Problems of Forming a National Intelligentsia*, „Lithuanian Historical Studies” 5, 2000, s. 99–112
- T. Snyder, *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, tłum. M. Pietrzak-Merta, Sejny 2009
- Z. Solak, *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920*, Kraków 2004
- D. Staliūnas, *Affirmative Action in the Western Borderlands of the Late Russian Empire?*, „Slavic Review” 77, 2018, nr 4, s. 978–997
- D. Staliūnas, *From Ethnocentric to Civic History. Changes in Contemporary Lithuanian Historical Studies*, w: *Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries. Histories Revived or Improved*, red. K. Matsuzato, Hokkaido 2005, s. 311–331
- D. Staliūnas, *Der litauische Spielfilm „Tadas Blinda. Der Anfang“ und 1863 als Erinnerungsort in Litauen*, „Forschungen zur baltischen Geschichte” 12, 2017, s. 251–265
- D. Staliūnas, *Nowoczesna Litwa – czy istniała alternatywa dla modelu państwa narodowego?*, tłum. B. Piasecka, „Kwartalnik Historyczny” 2018, nr 2, s. 403–425

- D. Staliūnas, *Peregiby (Excesses) of the Imperial Turn?*, w: *The Unpredictable Past? Reshaping Russian, Ukrainian, and East European Studies*, red. V. Kravchenko, M.R. Stech, Alberta 2024, s. 240–256
- D. Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius 2008
- D. Staliūnas, „Senalietuviai“ ir „jaunalietuviai“ kaip analitinės kategorijos, apibūdinančios lenkų ir lietuvių konfliktą, „Lietuvos istorijos metraštis“ 2015, nr 2, s. 109–119
- K. Stępnik, *Waśni plemienna (epoka rozbratu 1905–1914)*, w: *Polska-Litwa: historia i kultura*, Lublin 1994, s. 138–146
- P. Szlanta, współpr. I. Kąkolewski, K. Holste, *Die Entstehung moderner Nationalkulturen. Polnische und konkurrierende Projekte*, w: *Polen in der europäischen Geschichte*, t. 3: *Die polnisch-litauische Länder unter der Herrschaft der Teilungsmächte (1772/1795–1914)*, red. M.G. Müller, I. Kąkolewski, K. Holste, R. Traba, Stuttgart 2020, s. 483–531
- D. Szpoper, *Gente Lithuana, Nazione Lithuana. Myśl polityczna i działalność Konstancji Skirmuntt (1851–1934)*, Gdańsk 2009
- D. Szpoper, *Stosunki polsko-litewskie na przełomie XIX i XX wieku – wybrane aspekty*, w: *Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna*, red. J. Volkonovski, R. Gaidis, Vilnius 2009, s. 121–151
- J. Szumski, *Polityka a historia. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964*, Warszawa 2016
- V. Šeina, *Savas svetimas dainius. Adamas Mickiewiczus lietuvių literatūros kanone (1883–1940)*, Vilnius 2021
- A. Švedas, *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius 2009
- N. Udrėnas, *Book, Bread, Cross, and Whip. The Construction of Lithuanian Identity in Imperial Russia*, Brandeis University, 2000, mps pracy doktorskiej
- E.K. Valkenier, *The Rise and Decline of Official Marxist Historiography in Poland, 1945–1983*, „Slavic Review” 44, 1985, nr 4, s. 663–680
- J. Waskan, *Problem przynależności państwowej ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w myśli politycznej obozu narodowego 1893–1921*, Bydgoszcz 2006
- W. Wielhorski, *Litwa etnograficzna. Przyroda jako podstawa gospodarcza. Rozwój stosunków narodowościowych*, Wilno 1928
- H. Wisner, *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978
- I. Zaleska, *Federation or Incorporation? Polish Political Parties Towards the Conception of the Shape of the Eastern Border in the Period Before the Outbreak of World War I*, w: *Nationen und Grenzen. Bildung neuer Staaten in Ost- und Mitteleuropa nach dem Ersten Weltkrieg*, red. M. Krotofil, D. Michaluk, Göttingen 2022, s. 17–49
- L. Zasztowt, „Staro-Litwini”. Kilka uwag na temat socjoetnicznego pochodzenia Polaków na Litwie historycznej, w: *Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku*, red. T. Bairašauskaitė, Vilnius 2015, s. 234–254

Poles and Lithuanians in the Nineteenth Century: A Contemporary Interpretation of (Non)Conflictual History

The article analyses how and why interpretations of Polish-Lithuanian relations in the “long nineteenth century” have evolved in historiography over the last 35 years. Focusing primarily on Lithuanian historiography and, to a lesser extent, on Polish historiography, the text also discusses the works of researchers from other countries relevant to this topic. The discussion centres on subjects

where significant differences in interpretation still exist (why people who grew up in Polish culture became protagonists of the Lithuanian national movement; whether the authorities of the Russian Empire were responsible for the Polish-Lithuanian conflict; whether the restoration of the state within the borders of historical Lithuania and union with Poland were realistic; where the *Krajojowcy* movement should be located). An important conclusion of the article is that today, the differences in historical interpretations, particularly regarding Polish-Lithuanian relations, are often greater among historians from Lithuania and Poland than between the collective historiographies of Lithuania and Poland.

Darius Staliūnas – *master research fellow* Instytutu Historii Litwy w Wilnie. Jego zainteresowania naukowe obejmują politykę narodowościową Rosji, konflikty etniczne, problemy historiografii oraz miejsca pamięci na Litwie i poza nią. Opublikował m.in.: *Making Russians: Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863* (Amsterdam 2007) oraz *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars* (Budapeszt 2015).